

Програма на Европската Унија за транзициска помош и институционален развој ТАИБ 2010

ЗАЈАКНУВАЊЕ НА КАПАЦИТЕТИТЕ ЗА ИМПЛЕМЕНТАЦИЈА НА ЗАКОНОДАВСТВОТО ЗА ЖИВОТНА СРЕДИНА НА ЛОКАЛНО НИВО

*Упатство за изготвување на
програми за управување со
отпад на општините*

Финална верзија, датум 27.04.2016

EuropeAid/134079/D/SER/MK

Проектот е финансиран
од Европската унија

RAMBOLL

Проектот е имплементиран од Ramboll
и неговите конзорциумски партнери

Датум: 27.04.2016
Изготвиле: Проф. Дејан Мираковски, Анета Китевска
Провериле: Иан Маклеан и Фана Христовска
Одобрил: Раул Дауса
Опис: Упатство за изготвување на програми за управување со отпадот на локално ниво

Реф.бр.: EuropeAid/134079/D/SER/MK

Ramboll Danmark A/S и неговите конзорциумски партнери се целосно одговорни за содржината на овој извештај и истата на ниту еден начин не ги одразува ставовите на Европската унија.

Ramboll
Hannemanns Allé 53
DK-2300 Copenhagen S
Denmark
T +45 5161 1000
F +45 5161 1001
www.ramboll.com

СОДРЖИНА

СИНОПСИС НА ПРОЕКТОТ	1
КРАТЕНКИ	4
1. ВОВЕД	5
1.1 Цел на Упатството	5
1.2 Целна група	5
1.3 Методологија и структура	5
2. ПРАВНА ОСНОВА	6
3. РАБОТИ КОИ ТРЕБА ДА СЕ ЗЕМАТ ПРЕДВИД ПРИ ИЗГОТВУВАЊЕ НА ПРОГРАМАТА ЗА УПРАВУВАЊЕ СО ОТПАДОТ	7
3.1 Структура на програмата	8
3.2 Учесници во процесот	8
3.3 Однос со другите документи	9
4. СЕГАШНА СОСТОЈБА	11
5. ПРОГРАМИРАЊЕ	14
5.1 Превенирање на отпадот	14
5.1.1 Кампањи за подигнување на свеста	14
5.1.2 Информации за техники за превенирање на отпадот	15
5.1.3 Програми за обука за надлежните лица	15
5.1.4 Промовирање на повторното користење и поправки	15
5.2 Селектирање и рециклирање на отпадот	16
5.3 Опции за собирање/ транспорт и третман/ одлагање	16
5.4 Јавна свест	17
5.5 Индустриски отпад и специфични видови на отпад	18
6. ОРГАНИЗАЦИЈА И ФИНАНСИРАЊЕ НА ПРОГРАМАТА ЗА УПРАВУВАЊЕ СО ОТПАДОТ	20
7. МОНИТОРИНГ И ЕВАЛУАЦИЈА	21

АНЕКСИ

АНЕКС 1 - НАДЛЕЖНОСТИ НА ЕДИНИЦИТЕ НА ЛОКАЛНАТА САМОУПРАВА ВО УПРАВУВАЊЕТО СО ОТПАДОТ

АНЕКС 2 - МЕТОДИ ЗА ОПРЕДЕЛУВАЊЕ НА СТАПКИТЕ НА ПРОИЗВЕДУВАЊЕ НА ЦВРСТ ОТПАД И АНАЛИЗА НА КОМПОНЕТИТЕ ВРЗ ОСНОВА НА ФИЗИЧКО ЗЕМАЊЕ НА МОСТРИ

АНЕКС 3 - ПРИМЕР ЗА ТОА КАКО ИЗГЛЕДА СОДРЖИНАТА НА ПРОГРАМАТА

СИНОПСИС НА ПРОЕКТОТ

Наслов на програмата	Програма на Европската Унија за ИПА техничка помош и институционална надградба - ТАИБ 2010		
Наслов на проектот	Зајакнување на капацитетите за имплементација на законодавството за животна средина на локално ниво		
Реф.бр.:	EuropeAid/134079/D/SER/MK		
Број на договор	11-41299/1		
Времетраење на проектот	јануари 2015 – јули 2016 год.		
Почеток на проектот (датум на Иницијален состанок)	20 јануари 2015 год. (22 јануари 2015 год.)		
Датум на завршување на проектот	20 јули 2016		
Име и презиме:	Јадранка Иванова, виш програмски службеник	Радица Коцева, Раководител на ЦФЦД	Раул Дауса, Директор на Проектот
Улога:	Корисник	Договорен орган	Изведувач
Адреса:	МЖСПП Бул. „Гоце Делчев“ бр.18 (Зграда на МТРВ, 10-ти спрат) 1000 Скопје, Република Македонија	ЦФСД Министерство за финансии Ул. „Даме Груев“ бр.14 1000 Скопје, Република Македонија	Ramboll Hannemanns Allé 53, 23000 Копенхаген, Данска
Телефон:	+389 75 250 234		+45 5161 6942
Факс:	+ 389 2 3220 165	+389-2-3231-219	+45 4598 8510
E-mail:	j.ivanova@moepp.gov.mk; jadrankaivanova@hotmail.com	radica.koceva@finance.gov.mk	RD@ramboll.dk
Контакт лице:	Јадранка Иванова	Радица Коцева	Раул Дауса
Општа цел	Општа цел на проектот е да придонесе кон унапредување на заштитата на животната средина, мониторинг и имплементација на националното законодавство за животна средина во државата, на централно и локално ниво.		
Цел	Целта на овој Проект е: <ul style="list-style-type: none"> • Да ги унапреди капацитетите на единиците на локалната самоуправа за имплементација на законодавството за животна средина. • Да ја подобри координацијата помеѓу централната и локалните власти во имплементацијата на законодавството за животна средина. 		
Очекувани резултати	РЕЗУЛТАТ 1 Зајакнати административни капацитети <ul style="list-style-type: none"> • Проценка на административните капацитети на општинско ниво за имплементација на барањата за животна средина и проценка на нивните законски надлежности за животна средина кои тие ги спроведуваат; • Изготвена Програма за реформирање и зајакнување на административните капацитети за имплементација на законодавството за животна средина на општинско ниво, 		

	<p>заедно со листа на правни документи кои ја поддржуваат примената на обврските за животна средина на локално ниво.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Одобрена долгорочна и краткорочна Програма за обуки, и реализација на обуките согласно краткорочната Програма; • Зајакнување на административните капацитети за имплементација на законодавството за животна средина на централно и локално ниво; <p>РЕЗУЛТАТ 2 Изготвени законски документи за животна средина кои придонесуваат кон имплементацијата на обврските за животна средина на локално ниво</p> <ul style="list-style-type: none"> • Изготвени законски документи (прирачници, упатства, потсетници, процедури и сл.) и, ако е неопходно, правни акти за имплементација на одредени правни акти за животна средина за кои се надлежни единиците за локална самоуправа, вклучувајќи и Насоки за проценка на елаборатите за заштита на животната средина на локално ниво согласно членот 24 од Законот за животна средина; • Изготвен Упатство за тоа како се подготвуваат инфраструктурни проекти финансирани од ЕУ, • Изготвена Програма за подигнување на еколошката јавна свест на локално ниво; и • Надградба на софтвер и развивање Програма за воведување систем за прибирање податоци, известување и информирање за избрани единици на локалната самоуправа. <p>РЕЗУЛТАТ 3 Имплементација на важечките правни акти кои се однесуваат на животната средина на локално ниво</p> <ul style="list-style-type: none"> • Имплементација на избраните (најприоритетни) мерки од Програмата за реформи и зајакнување на административните капацитети за имплементација на барањата за животна средина на општинско ниво; • Реализирани обуки за развој и имплементација на локални еколошки акциски планови за 40 лица и изготвени препораки за унапредување на процесот на ЛЕАПи и мониторинг на имплементацијата на ЛЕАПи во избраните единици на локална самоуправа; • Унапредена имплементација на законодавството за животна средина на локално ниво првенствено во однос на квалитетот на воздухот, водата и интегрираното спречување и контрола на загадувањето, со акцент на прашањата кои треба да бидат земени предвид кога се издаваат дозволи за Б-инсталации (мониторинг на воздухот и бучавата, оценка за влијанието врз животната средина преку елаборат за заштита на животната средина); како и изготвување и имплементација на прирачници, Упатствои и инструкции за оваа цел.
Главни активности	<ul style="list-style-type: none"> • Активност 1 Изготвување и имплементација на План за инволвирање на засегнатите страни • Активност 2 Проценка на законските барања за активности за заштита на животната средина во единиците на локална самоуправа и проценка на административните капацитети за имплементација и изготвување на неопходната реформска

	<p>програма</p> <ul style="list-style-type: none"> • Активност 3 Имплементација на зајакнување на административните капацитети во единиците на локалната самоуправа • Активност 4 Зајакнување на изготвувањето и имплементацијата на локални еколошки акциски планови • Активност 5 Изготвување и спроведување на програма за обука • Активност 6 Подигнување на јавната свест и управување со информации 								
Клучни засегнати страни	<ul style="list-style-type: none"> • Министерство за животна средина и просторно планирање (Сектор за соработка со локалната самоуправа, Сектор за ИПА, Сектор за ЕУ); • Министерство за локална самоуправа; • Заедница на единиците на локална самоуправа (ЗЕЛС); • Девет (9) избрани пилот единици на локалната самоуправа; • Осум (8) центри за развој на планските региони (ЦРПР); • Невладини организации релевантни за проектните активности; • Б-инсталации во деветте избрани пилот единици на локалната самоуправа; • Јавни претпријатија; • Општата јавност. 								
Целни групи	<ul style="list-style-type: none"> • Министерство за животна средина и просторно планирање (Сектор за соработка со локалната самоуправа, Сектор за ИПА, Сектор за ЕУ); • Министерство за локална самоуправа; • Заедница на единиците на локална самоуправа (ЗЕЛС); • Девет (9) избрани пилот единици на локалната самоуправа <table border="1"> <tr> <td>Плански регион</td><td>Град/ единица на локалната самоуправа</td></tr> <tr> <td>Скопски регион</td><td>- Град Скопје - Општина Ѓорче Петров - Општина Аеродром</td></tr> <tr> <td>Полошки регион</td><td>- Општина Тетово - Општина Гостивар - Општина Јегуновце</td></tr> <tr> <td>Југозападен регион</td><td>- Општина Охрид - Општина Македонски Брод - Општина Дебарца</td></tr> </table>	Плански регион	Град/ единица на локалната самоуправа	Скопски регион	- Град Скопје - Општина Ѓорче Петров - Општина Аеродром	Полошки регион	- Општина Тетово - Општина Гостивар - Општина Јегуновце	Југозападен регион	- Општина Охрид - Општина Македонски Брод - Општина Дебарца
Плански регион	Град/ единица на локалната самоуправа								
Скопски регион	- Град Скопје - Општина Ѓорче Петров - Општина Аеродром								
Полошки регион	- Општина Тетово - Општина Гостивар - Општина Јегуновце								
Југозападен регион	- Општина Охрид - Општина Македонски Брод - Општина Дебарца								

КРАТЕНКИ

ЕЛС	Единици на локалната самоуправа
ЦКО	Цврст комунален отпад
ЗУО	Закон за управување со отпадот
ЗУБАОБА	Закон за управување со батерии и акумулатори и отпад од батерии и акумулатори
ЗУПУП	Закон за управување со пакување и отпад од пакување
ЗУЕЕОЕЕ	Закон за управување со електрична и електронска опрема и отпад од електрична и електронска опрема
ОЕЕО	Отпадна електрична и електронска опрема
ПОП	Пакување и отпад од пакување
СГ	Стакленички гасови
ЗЕЛС	Заедница на единиците на локалната самоуправа

1. ВОВЕД

Ова Упатство за изготвување на програми за управување со отпадот на локално ниво е изготвен во рамките на проектот „Зајакнување на капацитетите за имплементација на законодавството за животна средина на локално ниво“ EuropeAid/134079/D/SER/MK, финансиран од Програмата на Европската унија за транзициска помош и институционален развој – ТАИБ 2010. Главен корисник на проектот е Министерството за животна средина и просторно планирање на Република Македонија (МЖСПП). Други корисници на проектот се Министерството за локална самоуправа и деветте единици на локалната самоуправа избрани да учествуваат во проектот: Град Скопје, Ѓорче Петров, Аеродром, Тетово, Гостивар, Јегуновце, Охрид, Македонски Брод, Дебарца и Здружението на единиците на локалната самоуправа (ЗЕЛС).

1.1 Цел на Упатството

Целта на ова Упатство е даде инструкции, чекор по чекор, за тоа како се изготвуваат ефективни и ефикасни програми за управување со отпадот, што вклучува содржина на програмите, процес на прибирање на податоци и планирање, техники за спречување на создавање (превенција) на отпадот и опции за соодветно управување со отпадот, организирање и финансирање на програмата како и нејзин мониторинг и евалуација.

1.2 Целна група

Ова Упатство е наменет за лицата задолжени за изготвување на Програма за управување со отпадот во единиците на локалната самоуправа, градот Скопје и единиците на локалната самоуправа во градот Скопје.

1.3 Методологија и структура

Ова Упатство е студија која дава осврт на главните принципи применливи во активностите за програмирање на управување со отпадот на локално ниво, вклучувајќи го превенирањето на отпадот како клучна цел. Упатството дава осврт на актуелното законодавство и содржи модел „чекор по чекор“ за тоа како се изготвува програма за управување со отпадот, како извор на инспирација за изготвување на конкретна Програма за управување со отпадот за конкретна единица на локалната самоуправа.

Во текстот се дадени примери и релевантни информации кои можат да бидат корисни, како и листа на конкретни работи кои треба да бидат земени во процесот на изготвување на програмите. Ова Упатство се однесува исклучиво на изготвување на програми за управување со отпадот на локално ниво.

Документот се состои од 7 поглавја, од кои секое се однесува на посебна тема, и тоа:

- Вовед во кој се објаснети целта, целните групи и структурата на Упатството,
- Правната основа која прави осврт на законската рамка за изготвување на програми за управување со отпад и на севкупната улога на единиците на локалната самоуправа во процесот на управување со отпадот.
- Општи работи кои треба да се земат предвид во изготвувањето на програма за управување со отпадот, со опис на структурата на програмата, учеството на јавноста и односот на јавност кон таквите документи,
- Опис на сегашната состојба,
- Програмирање,
- Организација и финансирање,
- Мониторинг и евалуација,

Дополнителен информативен материјал е даден во Анексите 1, 2 и 3.

2. ПРАВНА ОСНОВА

Рамката за управување со отпадот на сите нивоа е определена со Законот за животна средина ("Службен весник на РМ" бр. 53/05, 81/05, 24/07, 159/08, 83/09, 48/10, 124/10, 51/11, 123/12, 93/13, 187/13, 42/14 и 44/15), националните акциски планови за животна средина (НЕАП-и од 1996 и од 2007) и особено до Законот за управување со отпадот ("Службен весник на РМ" бр. 68/04, 71/04, 107/07, 102/08, 134/08, 124/10, 08/11, 51/11, 123/12, 30/2013, 63/2013 и 197/2014). Законот за управување со отпадот е поврзан со другите регулативи и ги определува задачите и одговорностите во врска со менаџирањето, организирањето и функционирањето на управувањето со отпадот, што особено има врска со Законот за животна средина во кој се определени процедурите за проценка на влијанието врз животната средина, за ИСКЗ и за издавањето на дозволи за емисии на стакленички гасови.

Другите видови на отпад, како што се отпад од пакување, отпадни батерии и акумулатори и електричен и електронски отпад се регулирани посебно со следниве закони:

- Закон за управување со пакување и отпад од пакување (2009);
- Закон за управување со батерии и акумулатори и отпад од батерии и акумулатори (2010);
- Закон за управување со електрична и електронска опрема и отпад од електрична и електронска опрема, (2012).

Овие конкретни видови на отпад се дополнително регулирани со правилници изготвени во рамките на горенаведените закони.

Законот за управување со отпадот (2004 и измените) целосно ги усвојува принципите на Директивите на ЕУ 2008/98/ЕС и 2006/12/ЕС. Законот за управување со отпадот ја прифаќа хиерархијата во управувањето со отпадот (член 7), принципот на претпазливост (член 9), принципот на близина (член 10) и принципот „загадувачот плаќа“(член 12).

Управувањето со отпадот, како јавна услуга, треба да се реализира универзално, без било каква дискриминација и да овозможува одржливи и ефикасни услуги по прифатлива цена и со покриеност на целата територија. Освен тоа, Законот за управување со отпадот ги определува надлежностите за планирање, мониторинг, прибирање на податоци и известување. Надлежностите на единиците на локалната самоуправа во однос на управувањето со отпадот се определени во Законот за управување со отпадот и истите се резимирани во Прилогот 1.

Според 15, 18, 18-а од Законот за управување со отпадот, единиците на локалната самоуправа имаат обврска да усвојат и имплементираат документи за планирање на управувањето со отпадот (План за управување со отпадот за единиците на локалната самоуправа, Регионален план за управување со отпадот и Програма за управување со отпадот), како и да ја имплементираат процедурата за стратедиска оцена на животната средина за планските документи (изготвување на извештај за стратедиска оцена на животната средина, доставување на извештај од стратедиската оцена на животната средина до МЖСПП).

Содржината на Програмата за управување со отпадот е определена во членот 20. МЖСПП може да побара измени на овие програми ако истите не се во согласност со националните или регионални планови за управување со отпадот. Програмите, заедно со информациите за количеството на создадениот отпад, мерките, активностите и начинот на подобрување на општата ситуација за управување со отпад, треба да бидат објавени и достапни на општата јавност (член 117).

Две или повеќе единици на локалната самоуправа можат да усвојат заедничка програма за управување со комуналниот и другите видови на отпад.

3. РАБОТИ КОИ ТРЕБА ДА СЕ ЗЕМАТ ПРЕДВИД ПРИ ИЗГОТВУВАЊЕ НА ПРОГРАМАТА ЗА УПРАВУВАЊЕ СО ОТПАДОТ

Освен регулаторните обврски, годишните активности за програмирање би биле не само корисна туку и неизбежна алатка за раководење со сложениот процес на управување со комуналниот отпад. Ваквата програма може да помогне во утврдувањето на јасни цели, приоритизирањето на активностите, соодветното алоцирање на ресурсите, проценка на успешноста и обезбедувањето на неопходната транспарентност.

Прв и најважен чекор во изготвувањето на Програма за управување со отпадот е определување на целите кои се сака да се постигнат. Клучна цел на секоја програма би можела да биде намалување на самото произведување на отпад, што всушност значи општество со нула отпад, како што и се промовира со Коминикето на ЕК Com/2014/0398/final за „циркуларна економија“, што на крајот ќе доведе до елиминирање на потребата да се управува со отпадот. Но исто така имаме и голем број на други валидни цели, како што се заштитата на чувствителните подрачја (езера, реки, рекреативни подрачја...), овозможување на бизнис и можности за вработување, намалување на трошоците и/ или заштеда на ресурси. На пример, ако заедницата има потреба од поддршка на отворањето на работни места, особено за социјално ранливи и категории со ниски примања, таа може да избере да се фокусира на рециклирање на најисплатливите потоци на отпад, како што се металот и пластиката. Од друга страна, ако целта на заедницата е да заштити некои чувствителни подрачја и да ги зачува ресурсите, заедницата може да одлучи да даде поголема поддршка на намалување на самото создавање на отпадот и да собере голем број потоци на отпад, дури и ако собирањето на некои од тие отпадни материјали ќе значи поголем трошок за заедницата. Секоја од целите треба да одговара на документите на повисоко ниво, особено на локалните и/ или регионалните и национални планови за управување со отпадот. Така што, силно се препорачуваат консултации со Регионалниот одбор за управување со отпадот (ако истиот постои), кои дури би требало да бидат и задолжителни.

Секогаш кога е можно, секоја од утврдените цели треба да се поврзе со мерлив параметар, со што ќе биде лесно да се следи и евалуира успехот. На пример, намалување на трошоците од 5% за собирање на отпадот и одлагање, или намалување од 10% за биоразградлив отпад кој ќе биде одложен на депонија.

Откако ќе бидат утврдени целите, ќе треба да се дефинира опсегот на предвидената програма. Иако опсегот треба да ги следи документите на повисоко ниво, особено локалните и регионални планови за управување со отпадот, опсегот на програмата може да се прошири да опфаќа и други видови на отпад, или дополнителни комерцијални и индустриски сектори. Дефинирањето на програмскиот опфат ќе помогне во развивањето на организацијата на програмата и ќе обезбеди дека активностите кои се преземаат за изготвување на програмата се корисни и економични.

Вообичаено е активностите за управување со отпадот да се програмираат за период од една година, иако била добра пракса активностите да се програмираат за периодот на целиот план, и потоа да се делат година по година, со што ќе биде полесно да се следи напредокот. Ќе треба да се прави евалуација на податоците од мониторингот со цел програмата да се прилагоди за потребите на следната година.

Структурата на програмата е определена во членот 20 од Законот за управување со отпадот, работната група задолжена за изготвување на програмата треба да се фокусира на нејзиното презентирање т.е. програмата да биде што е можно поедноставна и појасна. Силно се препорачува значително користење на табели и графיקони.

Сигурните информации за количествата и видови на отпад кои се произведуваат, и колкаво количество на отпад се превенира и/ или собира, се од суштинско значење за успешно

програмирање на управувањето со отпадот. Опциите за менаџирање кои се земени предвид ќе помогнат во утврдувањето на степенот на детали кој е неопходен.

3.1 Структура на програмата

Структурата на Програмата за управување со отпадот е утврдена во членот 20 од Законот за управување со отпадот, и со цел појасно презентирање треба да ги содржи најмалку следниве поглавја:

- Вовед
- Сегашна состојба
- Програмирање
- Организација и финансирање
- Мониторинг и евалуација

Воведниот дел треба да даде кратко објаснување на зацртаните цели, правната основа, обврските за известување, организацијата на програмата и начинот на учество на јавноста. Треба исто така јасно да се наведе и поврзаноста со документите на повисоко ниво.

Делот за сегашната состојба треба да содржи податоци за сегашната состојба со:

- Количествата и видови на отпад произведени во рамките на општинските граници
- Собирање, транспорт и третман/ одлагање на отпадот

Делот за програмирање треба да ги содржи мерките и активностите (инструментите) за реализација на програмата, и тоа:

- Спречување на создавање на отпадот,
- Можности за селектирање и рециклирање,
- Собирање, транспорт и третман/ одлагање,
- Јавна свест
- Индустриски отпад и специфични видови на отпад

Ако целта е да се управува со некои специфични видови на отпад и/ или неопасен индустриски отпад, тогаш деловите за сегашната состојба и за програмирање треба да ги образложат прибраните податоци и планираните активности.

Организацијата и финансирањето треба да ги содржат ресурсите неопходни за реализација на програмата, заедно со кадровските и финансиските ресурси и опремата.

Планот за мониторинг и евалуација на реализацијата на програмата треба да ги содржи алатките кои ќе се користат за мониторинг и евалуација (инспекции, мерења, анкети на учесниците...), нивната зачестеност и кое лице и/ или институција е задолжена за тоа. Исто така треба да ги определи и форматот за известување и начинот на дистрибуцијата.

3.2 Учесници во процесот

Вклучувањето на разни засегнати страни и на пошироката јавност во процесот на планирање/ програмирањето треба да цели кон генерално прифаќање на политиката за отпадот и да придонесува кон постигнувањето на нејзините цели. Во изготвувањето на Програмата за управување со отпадот мора да биде јасно кои ќе бидат учесниците во разните фази на процесот на планирање и како и кога креаторите на политиката/ администрацијата ќе ги вклучи во процесот. Постојат неколку регулативи кои го поддржуваат учеството на јавноста, преку определување на јасни процедури за консултирање на јавноста за плановите и програмите кои се однесуваат на животната средина, вклучувајќи ги тука и програмите за управување со отпадот. Учесници во процесот на планирање на отпадот треба да бидат повеќе засегнати страни, за да бидат опфатени сите важни аспекти. Овие засегнати страни би можеле да бидат:

- Претставници од политичко и административно ниво (регионални власти, општини),
- Експерти за отпад,
- Претставници од секторот за управување со отпад (собирање, рециклирање, компостирање, согорување и одлагање на депонија),
- Индустрија, индустриски и комерцијални организации
- Совети/ асоцијации на потрошувачи
- Невладини организации

Во процесот на програмирање можат исто така да се вклучат и други страни.

Минималното барање за инволвирање на сите засегнати страни е доставување на нацрт програма за управување со отпадот наменет за консултации со јавноста. Овие консултации можат да се организираат како писмена постапка во која само најрелевантните страни (на пример: учесниците споменати погоре) ја добиваат нацрт програмата и им се дава определен период за давање коментари. Оваа нацрт програма исто така може да биде достапна на јавноста преку интернет и на писмено во просториите на општините. Може да се испрати и покана до сите граѓани да коментираат во врска со нацрт програмата. Потемелен пристап би бил формирање на работна група составена од претставници до локални/ регионални органи, секторот за управување со отпадот, индустријата, потрошувачите и невладини организации.

Освен работната група, учеството може да се прошири во смисол на организирање на серија од работилници за време на процесот на планирање. Може да се организира почетна работилница со цел зајакнување на взаемното разбирање на проблемите за управување со отпадот со кои соочуваме за потребата од делување. На оваа работилница би можеле исто така да направиме и презентација на сегашната состојба во врска со произведените количества на отпад, влијанието врз животната средина од третирањето на отпадот и кои капацитети за третман на отпадот се на располагање. Таа исто така ќе претставува и можност за прибирање на идеи за идниот развој на секторот за отпад, за определување на приоритетните видови на отпад и за добивање на сугестии за евентуални идни цели. Ова особено би било корисно за приоритетните видови на отпад, за „новите“ видови на отпад со кои претходно не сме работеле, или ситуации во кои се потребни радикални промени за конкретни видови на отпад.

3.3 Однос со другите документи

Планирањето на управувањето со отпадот треба да биде интегрален дел од целокупниот систем на планирање на национално ниво, како поширок пристап за одржлив развој и како можност за остварување на целите зацртани во плановите за управување со отпадот (локални, регионални и национални). Од огромна важност е целите и програмските активности да бидат утврдени во целосна согласност со локалните и регионални планови за управување со отпадот (ако ги има), со што ќе се избегне пореметување на целиот планиран систем. Кога ќе се одлучува за опсегот и содржината на Програмата за управување со отпадот треба да се земат предвид повеќе други плански области кои исто така директно се однесуваат на управувањето со отпадот (просторно планирање, планирање на животната средина, енергетското планирање и здравјето на луѓето, вклучувајќи ја тука и заштитата и безбедноста при работа).

Потсетник

Формирање на работна група со јасни надлежности за изготвување на програмата. Да не заборавиме да ги провериме следниве работи:

- Дали постои политичка поддршка за процесот на управување со отпадот?
- Дали на процесот му се доделени доволно ресурси?
- Дали се знае кои се учесниците во процесот на планирање и дали се информирани (навремено информирање на сите учесници)?

- Дали е определена временската рамка за изготвување на Програмата за управување со отпадот (со правење на реална проценка)?

Проценка на сите односи помеѓу Програмата за управување со отпадот и документите на повисоко ниво (регионалните планови за управување со отпадот – ако ги има) и прилагодување на елементи од Програмата за управување со отпадот да одговараат на плановите на повисоко ниво.

Прибирање на податоци, дефинирање на целите и на опсегот, и започнување со изготвувањето на Програмата.

4. СЕГАШНА СОСТОЈБА

Информациите во врска со количеството и видот на отпаден материјал кој се произведува, опфатот со услугите за собирање на отпадот и можностите за третман/ одлагање кои се користат и/ или кои се на располагање, се од суштинска важност за успешно планирање на Програмата за управување со отпадот. Ако немаме добра претстава за податоците за таа територија (подрачје, број на домаќинства и жители), ако немаме прогноза на количеството на отпад, увид во достапната опрема и можностите за третман и одлагање, нема да можеме да донесеме одлука за соодветни мерки.

Рамка 4.1. Општи податоци за системот за управување со отпадот

Податоците за населените места, домаќинствата, комерцијалните субјекти и институции обично се достапни од Државниот завод за статистика, и нивното прибирање е едноставен процес. Податоците за бројот и видовите на произведувачи на отпад кои ги опслужуваме (домаќинства, комерцијални субјекти, институции), тарифите, опремата и расположливите капацитети (како што се праксите за третирање и одлагање) можат да се добијат од официјалните документи/ извештаи на изведувачите и другите лица, или со директна ревизија.

Пример за општи податоци за одредена територија: број и видови на произведувачи на отпад кои се опслужуваат, тарифи, опрема и капацитети на располагање, согласно праксата за третирање и одлагање која се користи во SWIS информативниот систем (види рамка 4.3.).

MUNICIPALITY	Data Period - YEAR		2010
Example municipality			
Area in km2	23,423		
Total Population	45,000		
Total households	15,000		
Average members per household	3.00		

ORGANIZED WASTE SERVICE COVERAGE			
a	Total inhabitants or households	15000	
b	Urban	11000	
c	Rural	4000	
d	Total population /households served	12000	80%
e	Urban	10000	91%
f	Rural	2000	50%

TOTAL MUNICIPAL WASTE COLLECTED FROM SERVICED WASTE							
WASTE ORIGIN BY TYPE	1	2	3	4	5	6	7
	Total number of serviced waste generators	Quantity of waste collected annually in m3*	Quantities collected as % of total	Average waste density conversion factor (t/m3)	Quantity of waste collected annually in tonnes	AVERAGE waste collected household / kg/day	old waste collected per capita/ kg/day
1 Mixed household waste	12000	39000	81.93%	0.333	12,987	2.97	0.99
2 Municipal waste from public areas	1	5000	10.50%	0.344	1,720		
3 Bulk Municipal waste	2	500	1.05%	0.866	433		
4 Commercial entities	20	2500	5.25%	0.122	305		
5 Institutions (Municipal and other)	10	500	1.05%	0.1	50		
6 Industrial non hazardous waste	0	0	0.00%	0.777	TRUE		
7 Construction waste	0	1	0.00%	1.1	FALSE		
8 Agricultural organic waste	1	0	0.00%	0.4	FALSE		
9 Other	1	100	0.21%	0.333	33		
TOTAL	12035	47,601	100.00%		15,528		

	Type of equipment for SW Collection and Transport	Existing number of units in operation	Planned new purchase	TARIFFS			
				Serviced end user	Present Tariff. Specify tariff invoicing policy per serviced user (per m2 or m3 monthly, per kglt, or other) in Euro	Necessary tariff in Euro to achieve results as 100% revenue collection	Tariff increase index
1	Containers 120 l	100	50				
2	Containers 240 l	300	100				
3	Container 660 l	150	50				
4	Container 770 l						
5	Container 1100 l						
6	Skip containers 3,5m ³	2	0				
7	Skip containers 5m ³						
8	Skip containers 7m ³						
9	Hooklift container 2,5						
10	Hooklift container 5m ³						
11	Hooklift container 10m ³						
12	Hooklift container 25m ³						
13	Hooklift container 35m ³						
14							
15							
16	Containers Other	0	0				
	Subtotal collection equipment	552	200				
1	Vehicles Trucks 8t	1	1				
2	Vehicles Trucks 12t	2	0				
3	Vehicles Rotopres	1	0				
4	Vehicles Compactor Trucks	1	1				
5	Tipper Truck						
6	Flatbed Truck						
7	Skip truck						
8	Hooklift truck						
9	Sideloader						
10	Tractor and trailer						
11	Vehicles Other	0	0				

1				
2	Household	2.00	2.22	1.11
3	Commercial	3.00	3.33	1.11
4	Industry	2.50	2.78	1.11
5	Municipal	1.00	1.11	1.11
6	Collective dwellings	2.22	2.47	1.11
7	Farms	1.50	1.67	1.11

Количеството на произведениот отпад и составот/ структурата на отпадот се податоци кои ретко ги има како детални податоци. Во одредени случаи се врши мерење на отпадот пред неговото одлагање на депониите, во најчесто јавните претпријатија немаат капацитет за мерење на отпадот. Податоците за составот на отпадот нередовно се прибираат од страна на собирачите на отпад, и овие податоци се достапни само во одредени случаи, од регионалните планови и студии. Податоците од постојните планови и студии треба да се користат со претпазливост поради промените со текот на времето или поради различната природа/ различни цели на некои студии. Зависно од целите на Програмата и расположливите ресурси, постојат повеќе техники за карактеризирање/ квантитативно изразување кои можат да се користат.

Најпрвин, постојат едноставни техники за моделирање кои претпоставуваат генерички стапки на произведување на отпад и други карактеристики на општините за да се предвид количествата и видовите на отпад (види рамката 4.2.). Овие техники се брзи, евтини и можат да ни дадат општа претстава за количеството и видовите на отпад кои може да ги очекува една Програма која тукушто започнува со работа.

Поточното опишување на видовите на отпад, но исто така и поскапа активност која бара повеќе време за имплементација, се студиите со физичко земање мостри кај кои имае земање мостри од видовите на отпад и со нив се прави профилирање на составот и на производството на отпадот. Овие студии обично се состојат од две одвоени активности: првата е проценка на количеството произведен отпад преку директно мерење на отпадот кој се произведува на општинско ниво во определен временски период (најмалку 7 дена) а втората се проучувања на составот на отпадот преку земање физички мостри и анализа на составот на отпадот согласно листите на отпад (повеќе детали за ова се дадени во Анексот 2). Зависно од целите на Програмата, и двете техники имаат улога во развивањето на една ефикасна Програма за управување со отпадот. На пример, ако е предвидено управување со специфичен вид на отпад, како што е рециклажа на пластиката или намалување на трошоците за собирање на отпадот, точното прогнозирање и анализа на составот и на количествата отпад се од суштинско значење, па затоа се потребни и студии на физичкото одвојување на отпадот.

Иако моделирањето е полесен и, поради тоа, значително повеќе прифатен метод, сепак ако имаме ресурси на располагање се препорачува најмалку еднаш на секои пет години (вообичаен период на планирање) да се вршат студии со земање на физички мостри за да може попрецизно да се определат профили на производство на отпад и на неговиот состав.

Рамка 4.2. Количество на отпад и негов состав

Моделирањето на количествата на отпад и на неговиот состав бараат прибирање на основни податоци за општината (број на жители и домаќинства, нивната дистрибуција како колективни или индивидуални или како урбани или рурални, нивоа на приходи) и избор на соодветните стапки на составот и на производство на отпадот (просечна содржина на разни **видови на отпад како % од вкупната тежина**, и стапка на произведување на отпад по глава на жител на ден, изразено во **kg/глава на жител/ден** или по домаќинство дневно, во **kg/домаќинство/ден**).

Со едноставно множење на бројот на жители или домаќинства со соодветните стапки на произведување на отпад (≈ 0.35 до 1.2 kg/глава на жител/ден и ≈ 1.05 до 3.6 kg/домаќинство/ден) може да ги добиеме вкупните количества на отпад. Со користење на податоците за просечниот состав истото можеме да го направиме за да ги добиеме и податоците за составот на отпадот (отпад произведен во тони **x** % на определен тип на отпад).

Количествата и структурата на мешаниот комунален отпад ќе бидат различни во различни општини и во различни региони. Има разни извори на генерички податоци кои ги прикажуваат типичните количества на отпад и неговата структура во разни делови од светот.

- Типичните стапки на производство на отпад и неговата структура во Македонија, измерени во НАЛАС проектот, се содржани во SWIS софтверот (види рамка 4.3);
- Произведувањето на отпад и неговиот состав во Европската унија се добро образложени во студијата D 2.2 Waste Profiling study; www.waste2go.eu/download/1/D2.2_Waste%20profiling.pdf
- Произведувањето на отпад и податоци за неговиот состав на светско ниво се дадени во студијата на Светската банка "What a Waste"; www.ee.ricardo.com/cms/assets/Blog-files-images/whatawaste.pdf

Со цел соодветно форматирање и прикажување на податоците, се препорачува користење на софтверска алатка за управување со отпадот. Дobar пример за ваква алатка е Информацискиот систем за управување со цврст комунален отпад (SWIS) изготвен од НАЛАС групата задолжена за управување со цврстиот отпад, кој е достапен на македонски. Софтверот, всушност, е Excel работен фајл (workbook) со масго функционалности во кој се содржани неколку работни листови (sheets) и кој бара обичен компјутер со инсталиран MS Office и основно компјутерско знаење. Оваа алатка е наменета за прибирање на податоци неопходни за управување со комуналниот отпад и за анализа, со што се олеснува работата за прибирање и прикажување на податоците за количествата на произведен отпад, стапките на негово собирање, структурата на мешаниот комунален отпад, количеството кое се сепарира и одвојува, на кој начин се постапува со отпадот и како се одлага, податоци за поврзаните трошоци и степенот на ефикасност на системот за управување со отпадот.

Рамка 4.3. Софтверски алатки за управување со отпадот

Информацискиот систем за управување со цврст комунален отпад (SWIS) е изготвен од НАЛАС групата за управување со цврстиот отпад во рамките на проектот финансиран од GIZ: Отворен регионален фонд за комунални услуги. Истиот е бесплатен преку МЖСПП или преку ЗЕЛС. Ова е детално кориснички упатство во кое се дадени доволно информации за форматирањето на податоците, нивното претворање и конвертирање и соодветно користење.

<https://www.dropbox.com/s/z01biw95db1f66i/SWIS%20MODEL%20-%20MK%202007.xlsx?dl=0>

<https://www.dropbox.com/s/mdj5beuj5d8ylor/SWIS%20Model%20-%20Users%20Manual%20-%20MK.pdf?dl=0>

5. ПРОГРАМИРАЊЕ

Делот за програмирање ќе биде изготвен врз основа на утврдените цели и информациите дадени во Делот за сегашната состојба т.е. анализата и евалуацијата на сегашната ситуација. Во рамките на планирањето неопходно е да се преземат неопходните мерки со кои ќе се обезбеди дека целите ќе бидат постигнати или дури и надминати. Делот за програмирање треба, како минимум, да ги содржи следниве активности:

- Превенирање на отпадот, рециклирање, повторно користење и безбедно одлагање на отпадот,
- Конкретни видови на отпад,
- Извори на отпад (на пример: индустрија и домаќинства).

Активностите во однос на економичноста на системот за управување со отпадот, или дополнителни истражувања и студии за новите технологии за рециклирање/ преработка на отпадот, или влијанија од промени на политики, исто така се сметаат за валидни и тие можат да бидат дел од Програмата ако одлучиме да ги вклучиме и нив.

5.1 Превенирање на отпадот

Превенирањето (спречувањето) на отпадот е зависен од голема промена во ставовите и однесувањата - нешто што не може да се уреди со законска но може да биде поттикнато преку серија на мерки. Првата категорија се фокусира на подигнување на свеста, преку стратегии за информирање наменети за општата јавност и за фирмите.

Стратегиите за информирање им помагаат на физичките и на правните лица/ институциите да:

- Го препознаат постоењето на проблем со отпадот,
- Да разберат кои активности се вклучени (опции на располагање за превенирање на отпадот),
- Пристап до релевантни информации и обуки,
- Искористување на расположливите алатки, ресурси и опкружување.

Стратегиите за информирање кои имаат за цел да го променат однесувањето и да овозможат донесување на информирани одлуки се:

5.1.1 Кампањи за подигнување на свеста

Привлекување на вниманието на јавноста кон превенирањето на отпадот е фундаментален прв чекор во поттикнувањето на промени во однесувањето. Ефикасните кампањи за подигнување на свеста најчесто се фокусираат на определени видови на отпад и содржат практични и едноставни насоки за постапување со цел превенирање на отпадот.

Активностите за превенирање на отпадот се, всушност, многу повеќе еколошки во споредба со рециклирањето, но најчесто не се толку очигледни. Поефикасното искористување на материјалите и купувањето помалку работи се нешта кои релативно слабо се земаат предвид. Кампањите можат да се фокусираат на видливите активности.

Рамка 5.1. Кампањи за подигнување на свеста за превенирање на отпадот

Кампањите кои биле насочени кон помалку очигледните активности за превенирање на отпадот се „Сакај ја храната – мрази го отпадот“ (Love Food Hate Waste) и Real Nappies во Велика Британија, промовирањето на нови стилови на живот во Виена (трошење на услуги и на култура наместо на производи) и кампањите за пиење вода од чешма наместо од шишиња во Италија и Португалија.

5.1.2 Информации за техники за превенирање на отпадот

Како поддршка на активностите за подигнување на свеста, неопходно е на конкретни корисници (како што се фирми, индустрии, домаќинства и организации) да им насочиме конкретни информации за техники за превенирање на отпадот.

Методите за обезбедување на информации за превенирање на отпадот се:

- Интернет портали за информирање, со овозможување на широк спектар на практични информации за техники за превенирање на отпадот.
- Интернет алатки, поедноставно пресметување и следење на податоците за отпадот и изготвување на план за превенирање на отпадот.

5.1.3 Програми за обука за надлежните лица

Вклучувањето и поддршката на засегнатите страни е интегрален дел од успехот на Програмата за превенирање на отпадот.

Неопходно е да постои план кој ќе обезбеди соодветните административни нивоа на органите задолжени за имплементација на Програмата биле соодветно обучени.

5.1.4 Промовирање на повторното користење и поправки

Центрите за повторно користење и поправки се веќе етаблирана пракса во некои земји членки на ЕУ, кои постојат како независни субјекти или во рамките на регионални или национални мрежи. Тие обезбедуваат многу важна услуга – го продолжуваат животниот век на голем број производи и имаат значителен потенцијал во одвраќањето на отпадот од депониите. Со повеќето од овие центри работат претпријатијата за социјална интеграција, кои работат со маргинализирани групи (како што се, на пример, долгорочно невработените лица) кои се обучени за поправки и со тоа имаат и социјална функција. Се препорачува постоење на организирани мрежи на центри за повторно користење и поправки, како составен дел на секој План за превенирање на отпадот, и тие можат да имаат интегрирачка улога во локалните системи за управување со отпадот кои се управувани од јавните власти, без разлика дали истите се управувани на локално, регионално или национално ниво.

Ефективното промовирање на повторното користење и поправките е дополнително зајакнато со можноста за ран пристап до видовите отпад која ја имаат овие центри, како и соодветните услови за ракување и чување. Ова е дел од она што се нарекува „подготвување за повторна употреба“ во хиерархијата на отпадот и ги поддржува севкупните цели на превенирање на отпадот.

Ова би можело да биде особено корисна алатка имајќи ги предвид сегашните економски услови во Македонија и, ако со неа биде добро управувано, дефинитивно ќе има повеќекратен ефект (во општеството и во животната средина) во заедниците во кои се имплементира.

Рамка 5.2. Примери за повторно користење

Мрежи составени од центри за повторна употреба постојат на национално ниво во Франција (три национални мрежи), Холандија (една национална мрежа), Шпанија (една национална мрежа), Австрија (една национална мрежа), Ирска и Велика Британија (седум национални или регионални мрежи), потоа на регионално ниво во Белгија (две регионални мрежи), Финска и Германија, со многу добри примери на локално ниво во Старзбур, Виена, Франкфурт, Бристол, Даблин, Брисел и Рим.

5.2 Селектирање и рециклирање на отпадот

Одвојувањето самиот извор значи посебно двоене на материјалите кои останале по реализираната потрошувачка и на материјалите од домаќинството за да бидат посебни видови на отпад. Главната причина зошто би го правеле ова е рециклирањето, но ако соодветно се управува тогаш производите можат повторно да се користат веднаш или по претходно минимални поправки. Рециклирањето е корисен начин за управување со материјалите кои инаку би завршиле како отпад. Тоа користи материјал кој претходно веќе бил употребуван, а не „девствени“ (virgin) ресурси во производството на производи, и подразбира собирање, преработка и повторно производство од рециклирачки материјали (хартија, пластика, метали...).

Селектирањето и рециклирањето на отпадот е следното нешто во хиерархијата на управување со отпадот, па поради тоа треба силно да биде промовирано и поддржано од општините. Овие опции за управување со отпадот можат значително да ја подобрат ефикасноста на системот за управување со отпадот; одвраќање на биоразградливиот отпад од депониите преку зголемување на резултатите од компостирање и на севкупната одржливост на системот за управување со отпадот.

Сепак, ефикасни и одржливи активности за селектирање и рециклирање се можни само истите добро се испланираат и ако се користи регионален пристап кој е доволно голем да овозможи поддршка на инвестирање и одржување на програмите. Поради тоа, од клучна важност е сите активности во врска со селектирањето и рециклирањето да бидат целосно во согласност со регионалните планови кои се планираат и имплементираат од регионални тела а не од поединечни чинители т.е. поединечни општини. Во случај програмите за селектирање и рециклирање да се веќе испланирани/ во функција, или се од особен интерес за некоја од општините, единиците на локалната самоуправа треба да се обидат да ги вклопат во регионалните планови, преку директна соработка со регионалните тела или со МЖСПП ако не постојат регионални тела.

5.3 Опции за собирање/ транспорт и третман/ одлагање

Зголемувањето на квалитетот на услугите под капата на прифатливи цени и организирање на ефикасни и одржливи системи за управување со цврстиот комунален отпад се можни само ако постојат информации за тоа кои се трошоците за собирање и транспорт, заедно со постојната опрема. Овие податоци се неопходни за да може:

- да се планираат организациски или структурни подобрувања во собирањето и транспортот на комуналниот отпад,
- да се направи проценка на потребата од зголемување на приходите или намалување на трошоците, за да се балансираат приходите и расходите,
- да се спореди работењето со другите општини кои имаат слични услови.

Најлесен начин за правење ваква анализа е прибирање на податоци и пресметување на тнр. „индикатори на ефикасност“, како што се количеството на отпад кое се собира годишно по вработено лице, изразено во тони; населението кое е опслужувано по вработено лице; и број на вработени лица на 1.000 опслужено население.

Обично овие податоци содржат информации за:

- тип/ големина/ број на опрема за собирање (канти, контејнери, скип контејнери, големи контејнери, итн.),
- тип/ број/ големина на опремата за транспорт (камиони, возила, компактор и сите други видови на возила и опрема неопходни за собирање, транспорт и третман/ одлагање на отпадот)

Многу корисни и екстензивни алатки за прибирање на податоци, како што се пресметувањето на трошоците (собирање и транспорт) и планирањето (финансиски трошоци кои во себе го вклучуваат трошоците во работењето, амортизацијата и трошоците за инвестиции, пресметување на тарифите, вклучувајќи ги и оние тарифи со кои се обезбедува целосен поврат на трошоците) се содржани во SWIS софтверот (види рамка 4.2.) и силно се препорачува интензивно користење на SWIS системот.

Мора да се потенцира дека, имајќи го предвид регионалниот пристап во управувањето со отпадот, некои активности можат да се организираат на регионално ниво па во тој смисол сите планови за собирање и транспорт на отпадот треба да се усогласени со регионалните планови. Третирањето и одлагањето на цврстиот комунален отпад се исклучиво дел од регионалните планови за управување со отпадот и поради тоа не можат да бидат опфатени во општинските програми за управување со отпадот.

5.4 Јавна свест

Ако сакаме да имаме ефикасен и соодветно функционален систем за управување со отпадот, важно е јавност да го разбира системот и да го поддржува. Успехот на секоја шема за управување со отпадот речиси во целост зависи од поддршката на нејзините корисници, вклучувајќи ги тука домаќинствата, бизнис секторот и институциите. На кој начин локалните власти можат да го убедат граѓанинот да ги однесе празните стаклени шишиња во центарот за рециклажа, или едноставно да ги фрли во првата канта за отпадоци? Правните и економски стимуланти можат да го сменат однесувањето на луѓето но исто така важно е и создавањето на јавната свест и подготвеноста соодветно да се управува со отпадот.

Рамка 5.3. Примери за информирање на јавноста

Белгија, Брисел – Упатство како да се управува со отпадот во домаќинствата;

<http://www.bruxellesproprete.be/Content/html/dechets/index.asp>

Франција, Агенција за животна средина и управување со енергетиката (ADEME) –

Практичен Упатство како да се управува со отпадот од домаќинството, компостирање во домашни услови, отпадна електрична и електронска опрема и опасен отпад:

<http://www.ecocitoyens.ademe.fr/mes-dechets>

Велика Британија, кампањи на WRAP 'Recycle now' и 'Love Food Hate Waste':

<http://www.recyclenow.com/>

<http://england.lovefoodhatewaste.com/>

Постојат неколку начини за подигнување на јавната свест за проблемите поврзани со отпадот и давање информации за начините на постапување со отпадот. При дефинирањето на кампања за подигнување на јавната свест треба да бидат земени предвид следниве чекори:

- избор на целни групи (возраст, полова припадност, демографски податоци);
- избор на цели кои треба да се реализираат (мотивираност, превенирање на отпадот, поголемо количество на рециклиран отпад, помало влијание врз животната средина ...);
- избор на содржината во самата комуникација (емотивна, рационална, етичка, внесување на страв, привлекувачка...);
- избор на медиум (ТВ, радио, интернет, весници, летоци, брошури, директна комуникација со луѓето, комуникација на отворено, итн.);
- избор на распоредот за комуникација (тајминг, времетраење, континуирано или во ударни бранови);
- дефинирање на буџетот за комуникациски цели;
- мониторинг и повратен одговор;
- евалуација и прилагодувања.

Извор: EU guidance note; Preparing a waste management plan, 2012.

Интернетот е природен медиум за информации. Едноставен е за користење, не е скап, лесно се прави интернет страница на која јавноста може да ги најде сите одговори на своите прашања во врска со управувањето со отпадот и од која може да ги симне Планот за управување со отпадот и информативните брошури.

Постои широк избор на добри интернет страници (примери за интернет страници формирани од јавни органи се дадени во рамката 5.3.). Интернет страниците најчесто користат графика, мултимедијален материјал кој е интересен за разни групи во општеството и кој е лесен за разбирање. На нив најчесто се дадени одговорите на најчесто поставуваните прашања (FAQs) и линковите со другите интернет страници на кои корисникот може да најде дополнителни информации.

На локално или регионално ниво, надлежниот орган или јавното претпријатие за управување со отпадот можат да воведат отворена телефонска линија или емаил услуга преку кои граѓаните можат да поставуваат прашања во врска со системот за управување со отпадот.

Уште една можност е учење во самата работа, на пример обучен кадар им помага на луѓето во центрите за рециклирање точно да го одвојат нивниот отпад. Од критично значење е и училишното образование. Децата најчесто ги носат дома добрите навики и ги едуцираат своите родители.

Рамка 5.4. Евтини алатки кои можат да се искористат за подигнување на јавната свест

1. Масовни активности за едукација како што с:
 - ⇒ написи и текстови во весници
 - ⇒ соопштенија
 - ⇒ говори
 - ⇒ гостувања на вработените од општините во радио и ТВ емисии
 - ⇒ разни објави.
2. Гостувања – предавања во:
 - ⇒ училишта
 - ⇒ факултети
 - ⇒ клубови
 - ⇒ интересни групи/ невладини организации
 - ⇒ јавни настани
3. Интернет страници
4. Плакати и изложби.
5. Обуки за вработените.
6. Посети од врата до врата од доброволци кои работат на подигнување на свеста.
7. Месни заедници за информирање и подигнување на свеста во врска со јавното здравје, животната средина и отпадот.

Извор: World Bank Group: Strategic planning guide for municipal solid waste management.

5.5 Индустриски отпад и специфични видови на отпад

Иако единиците на локалната самоуправа се задолжени само за управување со цврстиот комунален отпад, ако е потребно тие исто така можат да постапуваат и со неопасните видови на индустриски отпад или други специфични видови на отпад. Соодветното управување со одредени видов на отпад би можело значително да ја подобри состојбата во животната средина во конкретната заедница, и ако притоа се собираат/ рециклираат вредни материјали, тоа може да биде можност за работни места и за подобрување на целокупното економско работење на системот за управување со отпадот. Од суштинска важност е соодветно да се планира и да се имплементира управувањето со специфични видови на отпад, согласно националната

регулатива и во целосна усогласеност со плановите на повисоко ниво (регионални и национални). На пример, општините кои имаат значително текстилно производство би можеле да одат на варијантата на програми за управување со отпадот од текстилното производство, а собирањето, третирањето и рециклирањето на овој вид на отпад ќе биде развиен и имплементирано. Заинтересираните групи од индустријата или од крајните корисници на рециклираните материјали можат и треба да дадат поддршка на овие активности.

Рамка 5.5. Програми за текстилен отпад

Ако биде добро управуван, текстилниот отпад може лесно да се рециклира и повторно да се користи, вклучувајќи ја и неговата селекција на изворот. Во Европа и САД веќе постои силна поддршка од индустријата на овие активности. Еден пример за ова е меѓународната непрофитна организација Textile Exchange која има многу корисни информации во врска со рециклирањето на текстилниот отпад.

<http://www.purewaste.org/media/pdf/textile-product-waste-fast-facts.pdf>

6. ОРГАНИЗАЦИЈА И ФИНАНСИРАЊЕ НА ПРОГРАМАТА ЗА УПРАВУВАЊЕ СО ОТПАДОТ

Овој дел треба да ги определи персоналот и/ или институциите кои се задолжени, временската рамка за реализација на активностите и да ги посочи финансиските извори за секоја од активностите кои биле програмирани, вклучувајќи ги мониторингот и евалуацијата. Со цел полесно прикажување на податоците (персонал и/ или институции кои се задолжени, опрема и финансиски ресурси) истите би можеле да се спојат со делот за програмирање ако се користи табеларен формат, и потоа да се даде само кратко резиме.

Рамка 6.1. Прикажување на организациските и финансиски податоци

Планирана активност	Задолжено лице/ институција	Временска рамка	Проценка на буџетот (МКД)	Извори од буџетот	Обврска за известување/ време
Кратко име	Име и презиме на лицето	Од – до: (денови/ месеци)	Колку што е можно попрецизна проценка	Локален или државен буџет, донатори...	По завршувањето да се изготви извештај и да се достави до соодветниот орган

За секоја од активностите планирани во Програмата треба да се определат лицата кои се задолжени, заедно со нивната улога. Временската рамка треба да ги определи времетраењето, почетниот и крајниот датум. Буџетската проценка треба да ги содржи сите трошоци за реализација на активностите. Од голема важност е соодветно да бидат буџетирани сите активности. Укажувањето на изворот на финансиски средства ќе помогне во соодветното распределување на трошоците и ќе ги идентификува сите можни извори, како што се донации, надворешни фондови и сл. Обврската за известување ќе го содржи форматот и периодот на известувањето, како што е доставувањето на извештајот до соодветните органи или институции. Како минимум, извештајот треба да содржи опис на тоа како биле реализирани планираните активности и што било постигнато. Извештаите обично се доставуваат до локалните/ регионалните власти задолжени за управување со цврстиот комунален отпад, вклучувајќи го и кабинетот на градоначалникот.

7. МОНИТОРИНГ И ЕВАЛУАЦИЈА

Мониторингот и евалуацијата на реализацијата на Програмата за управување со отпадот претставува основен и составен дел од процесот на планирање, со кој се обезбедува дека планот ќе остане релевантен на своите цели и дека се остварува одржливо управување со отпадот.

Освен тоа, мониторингот и евалуацијата имаат за цел да го подобрат давањето на услуги, да определат дали се исполнети целите и да помогне во идентификувањето на областите кај кои е потребно подобрување. Уште повеќе, тие обезбедуваат следење на напредокот во имплементацијата на програмата и дека се вршат соодветните прилагодувања и корекции кога тоа е потребно. Понатаму, мониторингот и евалуацијата можат да бидат економична, одржлива и корисна алатка за ажурирање на програмата согласно најновата состојба, бидејќи во многу случаи планирањето било засновано на претпоставки кои треба или да се потврдат или да бидат прилагодени/ рафинирани (Извор: ISWA Guidelines).

Мониторингот и евалуацијата не се едноставен процес затоа што станува збор за прибирање на огромно количество на податоци и нивна обработка во корисни информации. Од овие причини треба да се развијат и да се користат разни алатки. Информациските системи како што е SWIS се алатки кои треба да се користат колку што е можно повеќе. Во некои случаи треба да се користат и анкети на јавноста/ потрошувачите (на пример, кај кампањите за подигнување на свеста и работењето во вид на колективни шеми).

Како и да е, севкупниот процес на мониторинг треба соодветно да биде планиран и буџетиран. Задолжителна обврска на крајот од Програмата би требало да биде изготвување на извештај од евалуацијата, кој ќе содржи корисни информации за тоа кои би биле идните чекори.

АНЕКС 1 – НАДЛЕЖНОСТИ НА ЕДИНИЦИТЕ НА ЛОКАЛНАТА САМОУПРАВА ВО УПРАВУВАЊЕТО СО ОТПАДОТ

Табела 1: Надлежности на единиците на локалната самоуправа во управувањето со отпадот

Општи	Управување со комуналниот отпад и со другиот неопасен отпад, онака како што е определено во членот (одржување на чистотата на јавните места и напуштен отпад, усвојување на акти за регулирање на селекцијата, собирањето и транспортот на комуналниот и другите видови на неопасен отпад, соработка или здружување со други единици на локална самоуправа и градот Скопје, имплементирање на проекти и инвестиции, делување согласно општите правила за управување со комунален и други видови отпад).
	Остварување на услуги од јавен интерес со локална важност (собирање и транспорт на комуналниот отпад, одржување на јавната чистота, третман на комуналниот отпад, ракување и одржување на местата за селективно собирање на комуналниот отпад) (член 46). Членот 47 ја дава законската основа единиците на локалната самоуправа и градот Скопје да донесуваат правни акти за регулирање на горенаведените услуги и ги содржи прашањата кои треба да бидат регулирани со овие акти;
	Формирање јавно претпријатие или заедничко јавно претпријатие за собирање, транспортирање и/или третман на комуналниот и на другите видови неопасен отпад, или доверување на оваа услуга на правни или физички лица согласно Законот за концесии и јавно приватно партнерство (член 46). Јавните претпријатија ќе се усогласат со правилата определени во разни правилници кога ќе аплицираат за дозвола;
	Основање на депонија за неопасен и инертен отпад, под услов да е во согласност со Националниот план за управување со отпад, преку доставување барање МЖСПП (формуларот и содржината на барањето се пропишани од МЖСПП). Две или повеќе единици на локална самоуправа можат заеднички да основаат депонија за неопасен и инертен отпад под услов да бидат исполнети горенаведените услови, и плус ако е склучен договор помеѓу соодветните единици на локална самоуправа (член 80);
	Информирање на јавноста за моменталната состојба во управувањето со отпад, остварениот напредок, идни планови и насоки за подобрување и споредба, заедно со проценка на сегашната и на минатата состојба во управувањето со отпадот (член 119);
Планирање и програмирање	Донесување и спроведување на плански документи за управување со отпадот (План за управување со отпадот за единиците на локална самоуправа, регионално планирање на управувањето со отпадот и Програма за управување со отпадот) и имплементација на постапка за стратесиска оценка на животната средина за тие плански документи (изготвување извештај за стратесиската оценка на животната средина, негово доставување до МЖСПП и други мерки, членови 15, 18, 18-а);
	Содржината на Програмата е определена во членот 20. Горенаведените органи може да побара измени на овие програми ако истите не се во согласност со Националниот план за управување со отпадот и Националната програма за управување со отпадот.

	<p>Објавување програми за управување со неопасен отпад, информација за количеството на создаден отпад, мерки, активности и начин за подобрување на општата ситуација за управување со отпад согласно подзаконски акт усвоен од МЖСПП (член 117);</p> <p>Две или повеќе единици на локалната самоуправа можат да усвојат заедничка програма за управување со комуналниот отпад и други видови на отпад; заедничка имплементација на управувањето со отпадот (регионален пристап) преку донесување на одлука од страна на сите единици на локалната самоуправа во регионот (регионот е определен со Националниот план за управување со отпадот) за склучување на договор за формирање на регионален систем за управување со отпадот (член 23-а);</p> <p>Правните и физички лица кои во вршењето на својата дејност создаваат повеќе од 200 килограми опасен отпад и/ или повеќе од 150 тони неопасен отпад се должни да изготват годишна Програма за управување со отпад и да ја достават до единицата на локална самоуправа, градот Скопје и МЖСПП најдоцна во месец септември во тековната година (член 21).</p>
Известување	<p>Управување со информативен систем на локално ниво за да се овозможи прибирање и презентирање на податоци за општата состојба во врска со управувањето со неопасен отпад, обработка на собраните податоци и доставување на истите до МЖСПП (член 113), информацискиот систем на локално ниво е дел од Информативниот систем за животна средина; надлежност која не е задолжителна е изготвување на Катастар на сите создавачи на неопасен отпад на нивната територија („единицата на локалната самоуправа може“) (член 116), при што, ако биде формиран Катастар, тој ќе биде дел од Катастарот за животна средина кој го води МЖСПП и дел од Информативниот систем за животна средина;</p> <p>Прибирање податоци од правни и физички лица задолжени за собирање, транспорт, складирање, третирање, поврат, одлагање и тргување во случај на последново не се известуваат директно до МЖСПП (правните и физички лица ќе известат најдоцна до 31 јануари, за претходната година, во вид на консолидиран извештај во определен формат) а известувањето до МЖСПП ќе биде најдоцна до 31 март (член 39);</p> <p>Прибирање идентификациски формулар за отпад од правни и физички лица кои управуваат со индустриски неопасен отпад (член 56);</p> <p>Годишно известување до МЖСПП во врска со имплементацијата на Програмата за управување со отпадот, најдоцна до 28 февруари (член 23);</p>
Одобрување	<p>Одобрување на цената за депонирање на комунален или други видови на неопасен отпад определена со тарифите на операторот на депонијата (член 90). Тарифата се објавува во службен весник на единицата на локалната самоуправа; Одобрување на цената за собирање и транспортирање на комуналниот отпад во случаи кога давател на услугата е јавно претпријатие формирано од единиците на локална самоуправа (член 121). Кога се определува цената на услугата, единиците на локална самоуправа ќе определат стимулативни цени за домаќинствата, правните и физички лица кои врз основа на воспоставени системи за селектирање на отпад ја намалуваат вкупната количина на отпад наменет за одлагање на депонија (член 121 пара. (6). Цените се пресметуваат согласно Методологијата за пресметување на цената за собирање, транспорт и депонирање на отпадот (Службен весник бр. 30/13);</p>

Зајакнување на капацитетите за имплементација на законодавството за животна средина на локално ниво

	Одобрување локации за инсталации за складирање и третман (локациите ќе бидат надвор од населени места/ согласно планската и урбанистичка документација) (одобрувањето на локацијата од страна на единиците на локална самоуправа, градот Скопје и единиците на локална самоуправа во градот Скопје е задолжителен предуслов за издавање на дозволата за складирање и третман од страна на МЖСПП (член 32));
	Определување на локации на кои можат да се изградат/ лоцираат претоварни станици (член 37);
	Определување правила за управување со комуналниот и другите видови неопасен отпад, и определување локации за собирање и селектирање на комуналниот отпад и опасен отпад одвоен од комуналниот отпад. Единиците на локална самоуправа ќе следат/ вршат инспекции дали се имплементираат утврдените правила или не (членови 43 и 44)
	Определување локации за третман и депонирање на инертниот отпад согласно плановите за управување со отпад на единиците на локална самоуправа и просторните и урбанистички планови (член 54), и определување на локации за собирни места и инсталации за третман на возилата кои се на крајот од својот работен век (член 3 од Правилникот за искористени возила објавен во Службен весник бр.108/09, 164/10, 114/14);
Мониторинг	Мониторинг на неопасниот отпад и известување до МЖСПП, согласно програмата за мониторинг на управувањето со отпадот, усвоена од МЖСПП;
	Неколку единици на локална самоуправа можат да формираат заедничко управување за целите на мониторинг или да делегираат таков мониторинг на правно или физичко лице; овие аранжмани ќе бидат дефинирани со договор (член 108).
	Инспекција на имплементацијата и примената на овој закон на локално ниво од страна на овластени инспектори за животна средина (членови 126 и 129).
Финансиски обврски	<p>Финансиска имплементација на плановите и програмите на единиците на локална самоуправа за управување со отпад, од нивните буџети, од донации, заеми, надоместоци, казни од сторени прекршоци изречени на нивната територија и други извори на средства утврдени со закон (член 120, став 2);</p> <p>Финансирање за изградба на депонии за неопасен отпад и инертен отпад од буџетите на единици на локална самоуправа, правни и физички лица кои управуваат со отпад, од кредити, заеми, грантови и други извори на средства утврдени со закон (член 120, став 3);</p>

Табела 2: Надлежности на единиците на локалната самоуправа согласно законите за определени видови на отпад

<p>Закон за управување со отпадот од пакување</p>	<p>Информирање на јавноста за местата за собирање и центрите за отпад од пакување (член 23, став 3);</p> <p>Организирање одвоено собирање на отпад од пакување кој е комунален отпад (член 26);</p> <p>Склучување договор со правно лице за ракување со отпад од пакување (член 26);</p> <p>Активности за надзор врз единиците на локална самоуправа за надлежностите кои тие ги имаат, реализирани од страна на овластени инспектори за животна средина (член 44, став 4; членови 48 и 49);</p> <p>Надзор од страна на комуналните инспектори на единиците на локална самоуправа врз незаконското постапување со отпадот од пакување кој не е комунален отпад (член 44, став 6));</p>
<p>Закон за управување со електрична и електронска опрема и отпад од електрична и електронска опрема</p>	<p>Организирање одделно собирање на отпадната опрема, овластување собирач на отпадна опрема од домаќинствата и определување и организирање места, односно локации за одделно собирање на отпадна опрема од домаќинствата, во собирни центри на целото подрачјето на единицата на локална самоуправа каде што крајните корисници ќе можат отпадната опрема од домаќинствата бесплатно да ја предаваат. При определување на местата и локациите на собирните центри треба да се земе предвид бројот на жителите во населеното место, при што треба да се обезбеди најмалку еден собирен центар на ниво на единица на локална самоуправа, односно најмалку по еден собирен центар за 30.000 жители. Собирните центри ги вклучуваат и постојните места и локации за собирање на одвоено собрани фракции на комунален отпад, доколку се исполнат условите утврдени со Законот за управување со електрична и електронска опрема и отпад од електрична и електронска опрема (член 25);</p> <p>Во соработка со правното лице за управување со електричен и електронски отпад да ја известува јавноста за адресите на собирните центри кои постојат во подрачјето на таа општина (член 36);</p> <p>Инспекциски активности во рамките на надлежностите на единиците на локална самоуправа, од страна на овластени инспектори за животна средина (локални инспектори) на единиците на локална самоуправа (член 47);</p> <p>Примена на одредби од Законот за електричен и електронски отпад, Законот за инспекциски надзор, Законот за животна средина и Законот за управување со отпад од страна на овластени инспектори за животна средина и комунални инспектори при вршење на инспекции (член 58).</p>
<p>Закон за батерии и акумулатори и отпадни батерии и акумулатори</p>	<p>Во соработка со правните лица задолжени за постапување со отпадни батерии и акумулатори, информирање на јавноста на соодветни места за локациите на собирните места кои се наоѓаат на подрачјата на единиците на локална самоуправа (член 27);</p> <p>Определување места за поставување контејнери за одвоено собирање на батерии и акумулатори на нивното подрачје и организирање системи за собирање и времено складирање на отпадни батерии и акумулатори и нивно предавање за третман, повторна употреба и/ или рециклирање. Единиците на локална самоуправа ќе ги спроведат овие обврски во соработка со правните лица задолжени за ракување со отпадните батерии и акумулатори. Во изготвувањето на нивните програми и акти за</p>

Зајакнување на капацитетите за имплементација на законодавството за животна средина на локално ниво

	<p>управување со отпад, единиците на локална самоуправа ќе ги земат предвид зацртаните цели за батерии и акумулатори (член 29);</p> <p>Учество во изготвување на Програмата за управување со батерии и акумулатори (член 36);</p> <p>Инспекциски активности за кои се надлежните единиците на локална самоуправа и кои ги спроведуваат овластени инспектори за животна средина (локални инспектори) на единиците на локална самоуправа (член 43);</p>
--	---

АНЕКС 2 – МЕТОДИ ЗА ОПРЕДЕЛУВАЊЕ НА СТАПКИТЕ НА ПРОИЗВЕДУВАЊЕ НА ЦВРСТ ОТПАД И АНАЛИЗА НА КОМПОНЕТИТЕ ВРЗ ОСНОВА НА ФИЗИЧКО ЗЕМАЊЕ НА МОСТРИ

Табела 3: Методи за определување на стапките за произведување на цврст отпад и анализа на компонентите врз основа на физичко земање на мостри

Упатување	Метод	Институција
ADEME (1998)	Метод за карактеризирање на домашниот отпад	MODECOM, Франција
Европска комисија (2004)	SWA-алатка, Методологија за анализа на цврстиот отпад	Петта Рамковна програма, Виена, Австрија
ASTM International (2003)	Метод за карактеризирање на домашниот отпад Стандарден тест метод за определување на составот на необработениот цврст комунален отпад	Американско здружение за тестирање и материјали
Maystre и Viret (1995)	Целно ориентирана карактеризација на урбаниот отпад	Институт за инженеринг во животната средина, Лозана, Швајцарија
CIWMB (1999)	Метод за карактеризирање на униформното одлагање на отпадот	Одбор за интегрирано управување со отпадот во Калифорнија
Otte (1995)	Физичко испитување на составот на отпадот од домаќинства во Холандија	RIVM (Холандски национален институт за јавно здравје и заштита на животната средина)
Nordtest (1995)	Цврст отпад, комунален: земање мостри и карактеризирање	Nordtest, Финска
Ohlsson (1998)	Plockanalys av hushållsavfall. Metoder och trender/ студии за составот на отпадот од домаќинства. Методи и трендови	Lulea, Универзитет за технологија (LTU), Шведска
RVF (2005a)	Метод за карактеризирање на цврстиот отпад	NSR истражување, Шведска
RVF (2005b)	Прирачник за анализа на составот на цврстиот комунален отпад	Шведска асоцијација за управување со отпадот (RVF)
SAEFL (2004)	Истражување на составот на отпадот од домаќинства	Швајцарска агенција за животна средина, шуми и пејзаж
Scott (1995)	Работа на усогласување на протоколите за земање мостри и анализи, поврзано со претворање на цврстиот комунален отпад во енергија	Меѓународна агенција за енергетика (IEA)

Извор: Dahle 'n L., Lagerkvist Anders; Methods for household waste composition studies, Waste Management 28 (2008) 1100–1112

АНЕКС 3 – ПРИМЕР ЗА ТОА КАКО ИЗГЛЕДА СОДРЖИНАТА НА ПРОГРАМАТА

1. ВОВЕД

Краток опис на правната позадина, целта и структурата на Програмата. Дефинирање на работните групи (имиња, експертиза и застапеност). Опис на кој начин ќе учествува јавноста и како документот е поврзан со другите документи на повисоко ниво (локални/ регионални/ национални).

2. СЕГАШНА СОСТОЈБА

Опис на сегашната состојба на системот за управување со отпадот. Користиме табели и бројки колку што е можно повеќе. Исто така силно се препорачува и користење на SWIS системот.

3. ДЕЛ ЗА ПРОГРАМИРАЊЕ

Програмирање на активностите согласно инструкциите содржани во ова Упатство. Делот за програмирање треба да ги содржи најмалку следниве активности:

Табела 4: Дел за програмирање – превенирање на отпад

3.1 Превенирање на отпадот		
Име на активностите	Опис	Задолжено лице/ институција
Дозволени активности <ul style="list-style-type: none"> - Информација за техники за превенирање на отпад - Програми за обука на надлежниот персонал - Промовирање на повторното користење и поправање 	Поширок опис на активностите	Име на институцијата Име и презиме на лицата Додади контакт детали

Табела 5: Дел за програмирање - селектирање и рециклирање

3.2 Селектирање и рециклирање		
Име на активностите	Опис	Задолжено лице/ институција
Само активностите во рамките на регионалниот план. Развивање и координирање со регионалните власти	Поширок опис на активностите	Име на институцијата Име и презиме на лицата Додади контакт детали

Табела 6: Дел за програмирање – јавна свест

3.2 Јавна свест		
Име на активностите	Опис	Задолжено лице/ институција
Активности за едукација на масовно ниво, како што се: Гостински предавања, Интернет страници, Плакати и изложби, Обуки за вработените, Посети од врата до врата.	Поширок опис на активностите	Име на институцијата Име и презиме на лицата Додади контакт детали

Табела 7: Дел за програмирање – Индустриски отпад и видови на отпад

3.2 Индустриски отпад и специфични видови на отпад		
Име на активностите	Опис	Задолжено лице/ институција
Само специфични видови на отпад, согласно Регионалниот план.	Поширок опис на активностите	Име на институцијата Име и презиме на лицата Додади контакт детали

4. ОРГАНИЗИРАЊЕ И ФИНАНСИРАЊЕ НА ПРОГРАМАТА ЗА УПРАВУВАЊЕ СО ОТПАДОТ

Планирање на сите активности што е можно попрецизно. Резимирање на истите на јасен начин.

Табела 8: Организирање и финансирање на Програмата за управување со отпадот

Планирана активност	Задолжено лице/ институција	Временска рамка	Проценка на буџетот (МКД)	Извори од буџетот	Обврска за известување/ време
Кратко име	Име и презиме на лицето	Од – до: (денови/ месеци)	Колку што е можно попрецизна проценка	Локален или државен буџет, донатори...	По завршувањето да се изготви извештај и да се достави до соодветниот орган

5. МОНИТОРИНГ И ЕВАЛУАЦИЈА

Како минимум, треба да го испланираме следново;

- кој ќе биде задолжен за мониторинг,
- што ќе биде предмет на мониторинг (избор на параметрите),
- зачестеност на мониторингот.

Може да користиме алатки како што се SWIS софтверот или анкети кај јавноста/ корисниците. Изготвување на извештај за евалуација кој ќе стави акцент на учинотот на реализираните активности.

Одрекување од одговорност:

Содржината на оваа публикација е единствена одговорност на Ramboll Danmark A/S и нејзините конзорциумски партнери и на никаков начин не ги одразува гледиштата на Европската Унија.

*Овој проект е финансиран
од Европската Унија*